

Володимир КОМАР

УЧАСТЬ РОМАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО В МІЖНАРОДНОМУ ПРОМЕТЕЇВСЬКОМУ РУСІ (1921–1939)

Роман Степанович Смаль-Стоцький (1893–1969) – український політик, мовознавець, професор Варшавського університету, в якому протягом 1925–1939 рр. викладав слов'янську філологію. Він був не лише науковцем і автором багатьох праць із славістики та історії, але й видатним політичним діячем, що боровся за національне визволення України та інших народів Радянського Союзу. Р. Смаль-Стоцький відомий як один з керівників Державного Центру Української Народної Республіки (УНР) в еміграції. Однак майже невідомою залишається його таємна політична діяльність, що розвивалася в руслі політики прометеїзму Польщі. Вона була спрямована на розчленування Радянського Союзу з перспективою створення на його “руїнах” національних держав, пов'язаних федераційними угодами з Польщею¹. Так, II Річ Посполита за допомогою буферу напівзалежних держав, як наприклад, Литва, Україна, Крим, Грузія та інших мала забезпечити собі домінацію у Східній Європі і сприяти перетворенню Росії у другорядну країну, замкнуту в Азійській частині світу. Польща як міфічний Прометей брала на себе місію принести національне визволення народам Радянського Союзу.

Діяльність Р. Смаль-Стоцького у міжнародному прометеївському русі в згаданий період ще не стала предметом спеціального дослідження у вітчизняній літературі. Це пояснюється, зокрема, розпорошеністю і відносною недоступністю джерел, які знаходяться, в основному, у зарубіжних архівах. Відомі статті про Р. Смаль-Стоцького написані його соратниками з прометеївського руху². За своїм характером вони наближені до мемуарної літератури і є для нас, передусім, неоціненим джерельним матеріалом, який хоча й носить суб'єктивний характер.

Польський історик А. Земба написав найґрунтовнішу, на наш погляд, біографію відомого українського вченого, в якій і проаналізував окремі аспекти його політичної діяльності³. Він, зокрема, розкрив роль професора Р. Смаль-Стоцького в процесі нормалізації польсько-українських відносин у Галичині 1935 р. А. Земба показав вплив родинних зв'язків на перебіг польсько-українського діалогу. Рідна сестра професора – Ірена – вийшла заміж за лідера українського кооперативного руху, посла до сейму 1928–1935 рр., сенатора 1935–1938 рр. і одного з провідних діячів УНДО Остапа Луцького. У 1935 р. на прохання свого швагра Р. Смаль-Стоцький став посередником між українськими політиками зі Східної Галичини й прем'єром Польщі М. Зиндрам-Косцялковським, що в результаті привело до виборчого компромісу 1935 р., названого згодом нормалізацією польсько-українських відносин⁴. Цей поодинокий факт у біографії Р. Смаль-Стоцького логічно вписується

в канву його активної прометеївської діяльності, яку він проводив у міжвоєнний період. Пропозиція проводу Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), передана за посередництвом О. Луцького, збігалася з політичною лінією, яку проводили прометеїсти, й тому була ними підтримана.

В історіографії української діаспори націоналістичного спрямування ім'я професора Р. Смаль-Стоцького подається виключно в контексті пособництва й співпраці з владою Польської республіки⁵. Подібно в сучасній українській історіографії Р. Смаль-Стоцький згадується як співробітник Державного Центру УНР в екзилі, діяльність якого фінансувалася Генеральним штабом збройних сил Польщі⁶. Цій темі присвячена спеціальна розвідка Андрія Руккаса, в якій на підставі архівних документів він переконливо доводить вищенаведені припущення⁷. У цій статті ми поставили за мету окреслити поле діяльності професора Р. Смаль-Стоцького, зокрема, у міжнародному прометеївському русі, що активно розвивався протягом міжвоєнного періоду.

Роман Смаль-Стоцький народився у місті Чернівці в 1893 р. Його батько був професором університету й відомим на Буковині українським політичним діячем⁸. Здобувши європейську освіту, Р. Смаль-Стоцький поєднував викладацьку та політичну діяльність, яку розпочав під час Першої світової війни, пропагуючи серед українських полонених австрійської армії ідеали незалежності від імені Союзу Визволення України.

Важливою подією в житті Р. Смаль-Стоцького стало його знайомство з Головним отаманом УНР Симоном Петлюрою, яке відбулося 12 травня 1919 р. під час його поїздки до Східної Галичини. На той час більшовики перекинули на український фронт свіжі сили і перейшли в контрнаступ. З півдня українським військам загрозувало з'єднання отаманів Григор'єва й Махна. Ситуація ускладнилася в результаті заколоту отамана Оскілка, ініційованого правими партіями. Стягнувши значні військові сили до Рівного, Оскілко відкрив фронт більшовикам, що призвело до втрати Житомира, Бердичева, Коростеня⁹. Несподіваного удару завдали поляки, перейшовши у наступ на всьому фронті. 16 травня вони зайняли Луцьк, де захопили велике військове майно і полонили багато українських вояків. Під тиском обставин уряд УНР переїжджає з Рівного до Радивилова, потім до Тернополя. Армія відступає на територію Галичини. У цих складних обставинах доля звела двох великих українців, і ця зустріч стала переломним моментом у біографії Р. Смаль-Стоцького.

Польсько-українська співпраця, започаткована Варшавською угодою 1920 р.¹⁰ і походом союзницьких армій на Київ, суттєво вплинула на формування поглядів Р. Смаль-Стоцького. З цього часу його політична діяльність була нерозривно пов'язана з прометеїзмом, елементом якого стало військово-політичне співробітництво між урядами Польської республіки й УНР. У руслі цієї політики відбувалося формування польсько-українського порозуміння в Галичині та на Волині, які згідно з рішеннями Ризького мирного договору 1921 р. відійшли до Польщі.

Опинившись у вимушеному вигнанні в зв'язку з поразкою українських національно-визвольних змагань, Р. Смаль-Стоцький погодився очолити комісію зі створення українського університету в Польщі. А. Земба стверджує, що його кандидатуру у липні 1924 р. висунув сенат Ягеллонського університету, а за-

прошення від імені польського уряду передав посол Речі Посполитої в Лондоні К. Скірмунт. 27–31 серпня 1924 р. Р. Смаль-Стоцький брав участь у нараді українських професорів у Празі, а 3 вересня підписав у Варшаві порозуміння, яке передбачало створення українського університету в Кракові. Протягом всього цього періоду Р. Смаль-Стоцький підтримував контакти з С. Петлюрою, який, на відміну від Є. Петрушевича, залишався прихильником “порозуміння з поляками”¹¹. Згодом він отримав доручення від Головного отамана, щоб бути посередником в університетській акції в порозумінні з тодішнім прем’єр-міністром Польщі Владиславом Грабським¹². Це, очевидно, остаточно сприяло вирішенню його політичної орієнтації.

У цьому ж році відбулася ще одна важлива подія, яка остаточно відмежувала Р. Смаль-Стоцького від галицького українського політикуму. 7 грудня 1924 р. він передав міністру освіти Польщі Станіславу Грабському лист голови Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) К. Студинського, в якому було задекларовано лояльність українських вчених щодо польської держави¹³. Від себе варто зазначити, що це відбулося тоді, коли вступили в дію так звані мовні закони *Lex Grabski*, що передбачали утрату українського шкільництва Галичини і Волині. Декларація викликала обурення української громадськості. Польська влада, незважаючи на це, використала факт подання декларації для заспокоєння Ліги Націй станом міжнаціональних відносин у Галичині. Відповіддю на дії польської влади був майже одностайний остракізм Р. Смаль-Стоцького українськими політиками Галичини. Професори С. Рудницький і К. Студинський зреклися самого факту лояльності щодо польської влади. Р. Смаль-Стоцький усю вину взяв на себе і визнав, що декларація була подана ним як приватний акт, внаслідок чого він остаточно став об’єктом бойкоту з боку друзів і родичів. Через цей прикрий інцидент комісія, що працювала над створенням українського університету, не завершила своєї роботи. На наш погляд, цей випадок позбавив Р. Смаль-Стоцького можливості повернутися до кар’єри незалежного українського політика.

Після смерті С. Петлюри у травні 1926 р. Р. Смаль-Стоцький став одним із найближчих співробітників Голови УНР А. Лвицького¹⁴. Він спочатку був представником екзильної УНР у Варшаві, а пізніше міністром культури, заступником міністра закордонних справ, згодом міністром і віце-прем’єром.

Поряд з активною діяльністю в Державному Центрі УНР Р. Смаль-Стоцький був учасником міжнародного прометеївського руху, який під патронатом Польщі об’єднав політичних емігрантів з республік СРСР. В орбіті політичних впливів ідеології і практики прометеїзму перебували політичні вигнанці з Азербайджану, Грузії, України, Північного Кавказу, Криму, а також казанські татари, донські і кубанські козаки та інші. З метою організації представників цих народів у боротьбі з “більшовицьким імперіалізмом” у 1925 р. у Парижі був створений Клуб “Прометей”¹⁵. Р. Смаль-Стоцький був одним із організаторів паризького “Прометей”, а також його незмінним лідером упродовж 1926–1939 рр.

Саме в цей період термін “прометеївський” набув поширення для означення національно-визвольного руху народів СРСР під керівництвом Польщі. Це відбулося завдяки ініціативі Т. Шетцеля, який виконуючи обов’язки військового аташе в Стамбулі, за дорученням Ю. Пілсудського підтримував контакти з політичними

емігрантами. Тут у 1926 р. під час таємного зібрання Т. Шетцель виступив із пропозицією, щоби спільну боротьбу за визволення від більшовицької окупації назвати прометеївською¹⁶. Вона була підтримана присутніми, і з того часу міфічний Прометей став символом боротьби народів за своє національне визволення.

Співпраця еліт поневолених більшовицьким режимом народів проводилася з 1925 р. і через видання французькою мовою журналу “Прометей” – органу оборони інтересів Кавказу, України і Туркестану, як зазначалося на його титулі. До 1928 р. українську частину цього друкованого органу редагував Л. Чикаленко, з 1928 р. до дня своєї смерті 28 грудня 1931 р. редактором був М. Шульгин, а з 1932 р. – М. Ковальський. Українців у Парижі очолював колишній прем’єр уряду УНР-петлюрівців В’ячеслав Прокопович¹⁷. Найближчим його співпрацівником був Олександр Шульгін, а також Ілларіон Косенко, колишній міністр закордонних справ УНР генерал Удовиченко – голова товариства комбатантів української армії отамана С. Петлюри, Микола Ковальський – секретар. На сторінках часопису друкували свої статті, зокрема: Р. Смаль-Стоцький, О. Лотоцький, Е. Гловінський, В. Прокопович, А. Яковлів, В. Садовський, О. Шульгин.

Активна політична діяльність Р. Смаль-Стоцького припадає на 1926–1939 рр. – період правління у Польщі політичного режиму санації. Повернення до влади Ю. Пілсудського та його соратників означало, що східний напрямок став пріоритетним у зовнішній політиці держави. Частина пілсудчиків, які перебували на керівних посадах у Міністерстві закордонних справ (МЗС) і Генеральному штабі збройних сил Польщі (з 1928 р. перейменовано у Головний штаб), були прихильниками концепції прометеїзму. Хоча вона не стала офіційною доктриною зовнішньої політики держави, однак мала суттєву фінансову підтримку з боку вищезазначених структур. У фінансових звітах згадується, зокрема, й Р. Смаль-Стоцький. Він як заступник міністра закордонних справ УНР щомісячно отримував польську субсидію в розмірі 150 злотих¹⁸. Як один із найактивніших діячів еміграції, навіть у часи світової економічної кризи, коли обмежувалося фінансування прометеївських акцій, розмір грошової допомоги для професора залишався незмінним¹⁹.

Протягом 1928–1939 рр. активно діяв варшавський Клуб “Прометей”, якому відводилася роль головної координуючої ланки в міжнародному прометеївському русі. Незмінним головою цього Клубу був Р. Смаль-Стоцький. Окрім Клубу “Прометей”, у Варшаві існувала також Ліга “Прометей”, яка об’єднувала представників усіх так званих “прометеївських народів”. Під назвою “прометеївські” малися на увазі ті народи, які знаходилися під пануванням Російської імперії, але були незгідні зі своїм підневільним становищем. Розвиваючи ступінь власної національної свідомості, вони прагнули до створення самостійних національних держав. Серед них, передусім, українці; народи Південного Кавказу: грузини, азербайджанці, вірмени; народи Північного Кавказу; кримські і казанські татари; кубанські і донські козаки; народи західної Фінляндії: карели та інгри²⁰.

Про діяльність “Прометей” або Ліги поневолених Москвою народів ширше довідуємося з документів, які подає у своїй книзі міністр УНР О. Шульгин. Влітку 1932 р. у Празі відбулося кілька нарад Ліги під головуванням Р. Смаль-Стоцького за участю генерального секретаря Ісака Базяка, де було вирішено розпочати ширшу акцію інформування всіх державних і громадських чинників про становище

поневолених Москвою народів. З цією метою голова Ліги їздив у вересні 1932 р. до Женеви і надіслав звідти наступні телеграми, в одній з яких повідомлялося, що Ліга поневолених Москвою народів просить Голову Ради Ліги Націй, прем'єра Ірландії Де-Валера підтримати її боротьбу за свободу і незалежність²¹. Р. Смаль-Стоцький у зверненні до цієї впливової міжнародної організації виступав також як Генеральний секретар Українського товариства приятелів Ліги Націй.

Участь Р. Смаль-Стоцького у прометеївському русі не обмежувалася лише діяльністю у Клубі “Прометей”. Він став організатором і 13 березня 1930 р. був вибраний науковим секретарем Українського наукового інституту (УНІ) у Варшаві – однієї з установ, що працювала в руслі політики прометеїзму Польщі. Лідер екзильної УНР О. Шульгин констатував, що саме в уряді УНР виникла думка організації УНІ у Варшаві. Реалізацію цієї ідеї взяв на себе професор О. Г. Лотоцький, який діяв спільно з професором Р. Смаль-Стоцьким. Він стверджував, що “... ця установа зрештою стала, головним чином завдяки великому приятелю України покійному Тадеушу Голувкові та другим нашим прихильникам з-посеред поляків, державною установою сусідньої нам держави”²². У 1933 р. Р. Смаль-Стоцький увійшов до складу Комісії досліджень польсько-українських проблем при Українському науковому інституті у Варшаві, яку очолив М. Гандельсман.

Серед публікацій УНІ поруч з чисто теоретичними академічними працями, бачимо серйозні розвідки зі статистики, економіки й адміністративного управління Радянської України. Вчені УНІ не лише вивчали стан справ у СРСР, а й пропагували ідеї визволення неросійських народів з-під “більшовицького ярма”. У СРСР ця діяльність розцінювалася не інакше, як ворожа антирадянська пропаганда.

У листопаді 1932 р. було укладено польсько-радянський договір про ненапад. У зв'язку з цим, прометеївська діяльність набрала більш законспірованих форм, а її керівництво перейняла так звана Експозитура №2 Відділу II Головного штабу Польщі. Р. Смаль-Стоцький користувався довірою цієї інституції і був причетний до організації часопису “Бюлетень Польсько-Український”, який став основним рупором пропаганди ідеології прометеїзму²³.

Як чільний діяч прометеївського руху та президент Клубу “Прометей” Р. Смаль-Стоцький здійснював подорожі європейськими містами, зустрічався з провідними політиками різних країн, збирав необхідну інформацію для МЗС Польщі, популяризуючи при цьому ідею визволення народів. Про ці подорожі разом з Р. Смаль-Стоцьким згадував у своїй книзі міністр УНР О. Шульгин. Серед відвіданих міст були Брюсель, Женева, Данціг, Перуджа. Особливо запам'яталася зустріч з українцями Буковини, які на чолі з сенатором Залозецьким та послом Сербенюком радісно вітали делегацію УНР²⁴.

У середині 1936 р. Р. Смаль-Стоцький здійснив низку зустрічей в Берліні та Лондоні на прохання МЗС Польщі. Він виступав з лекціями на тему національних відносин у СРСР, проводив бесіди й переговори з впливовими особами²⁵. Найбільше цікавила українського професора можливість налагодження співпраці в руслі міжнародного прометеївського руху.

Зі звіту секретаря посольства II Речі Посполитої в Лондоні Міхаловського довідуємося про політичні переконання Р. Смаль-Стоцького. У розмові з майором Гаусом, яка відбулася 23 червня 1936 р., він відзначив, що в Польщі становище

української меншини набагато краще, ніж в інших державах. Як аргумент він наводив політику нормалізації польсько-українських відносин в Галичині, що стала реальністю на підставі усних домовленостей представників УНДО з прем'єром Польщі М. Зиндрам-Косцялковським. Він наголосив на великому значенні наданої від уряду допомоги для українських кооператив і економічної підтримки в інших ділянках суспільного життя. Зазначив, що рільнича школа під Львовом одержала великі субсидії від держави, підкреслив значення активного обговорення проблеми відкриття українських кафедр у Львівському університеті. Підсумував, що польський уряд дозволяє українцям "...жити вільнішим життям...", ніж у СРСР, Румунії й Чехословаччині²⁶.

Разом з тим Р. Смаль-Стоцький відзначив, що головним противником української національної справи виступає Радянська Росія, яка загалом представляє небезпеку для всієї Європи²⁷. У цих рядках відобразилися світоглядні орієнтири Р. Смаль-Стоцького, сформовані під впливом ідеології прометеїзму Польщі. Визначальними у цьому плані стали погляди Ю. Пілсудського, котрий вважав, що "незважаючи на те, який буде в Росії уряд, вона залишиться імперіалістичною країною. Це визначальна риса її політичного характеру. Ми мали царський імперіалізм, тепер бачимо імперіалізм більшовицький"²⁸. Антиросійська спрямованість як складова прометеївської концепції знайшла відображення також у поглядах професора Р. Смаль-Стоцького.

Варто зазначити, що подібні думки були характерними не лише для частини польської й української інтелектуальної еліти. Плани розчленування більшовицької Росії на окремі національні держави розроблялися також у політичних колах Німеччини як один із варіантів східної політики держави. Зокрема, в розмові з Р. Смаль-Стоцьким німецький професор Рорбах зауважив, що треба порозумітися з поляками в питанні утворення незалежних держав на руїнах Росії²⁹. Саме тому в Німеччині у 1936 р. були встановлені суворі заборони будь-яких образливих висловлювань на адресу керівництва Польщі як вірогідного союзника в майбутній війні з СРСР. Частково з цим було пов'язано вирішення українського питання, що не знаходило підтримки у правлячих колах Німеччини, щоб не провокувати Польщу, яка вважала його своєю внутрішньою проблемою. Тому німці розірвали стосунки з Є. Коновальцем і радили українським націоналістам не втручатися в польські справи, а зосередити свою увагу на ситуації в Буковині та Закарпатті³⁰. Загалом, із розмов з німецькими політиками й науковцями Р. Смаль-Стоцький зробив хибний, на наш погляд, висновок, що в східній політиці Німеччини до 1936 р. не визріло чітко окреслених концепцій. На політичну програму канцлера А. Гітлера в східному питанні німецькі інтелектуали й політики радили йому не зважати, бо вважали її анахронізмом і, як виявилось, умисно чи несвідомо заставили повірити в це українського професора.

Після Мюнхенської угоди 1938 р. інтереси Німеччини й Польщі в питанні Східної Європи кардинально розійшлися. Спецслужби III Рейху проявляли неабиякий інтерес до прометеївської агентури та всіляко переманювали її на свій бік. Німці були найбільше зацікавлені в налагодженні контактів з представниками грузинського та українського національних осередків у Парижі³¹.

Початок Другої світової війни 1 вересня 1939 р. поставив на порядок денний проблему визволення польських земель від німецьких окупантів. Активна діяльність Клубу “Прометей”, позбавлена державної опіки і фінансування, припинилася. Для найвизначніших діячів прометеївського руху стараннями польської консульської служби було виготовлено закордонні паспорти з візами, що дозволило їм швидко переїхати до Америки. Р. Смаль-Стоцький вже в США без особливого успіху намагався продовжити прометеївську діяльність.

Таким чином, характеристику політичного портрета Р. Смаль-Стоцького важливо доповнити його участю в міжнародному прометеївському русі під егідою Польщі. Професор Р. Смаль-Стоцький був переконаним борцем за національне визволення народів більшовицької Росії та створення демократичної Української держави в федеративному союзі з II Річчю Посполитою. Незважаючи на неоднозначні оцінки поглядів Р. Смаль-Стоцького, його політична діяльність заслуговує на подальше вивчення.

- ¹ *Lewandowski J.* Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej państwa polskiego 1921–1926. – Warszawa, 1967. – S. 129.
- ² *Nakaszycze J.* Profesor Dr Roman Smal-Stocki (1893–1969). In Memoriam // *Zeszyty Historyczne*. – 1970. – Z. 17. – S. 193–197.
- ³ *Zięba A.* Smal-Stocki Roman // *Polski Słownik Biograficzny*. – Warszawa; Kraków, 1999. – T. XXXIX/1. – Zeszyt 160. – S. 180–184.
- ⁴ *Ibid.* – S. 181–182.
- ⁵ *Процюк С. Ю.* Хто був Тадеуш Голубко? // *Народна воля*. – 1983. – 17 лютого. – № 17.
- ⁶ *Сідак В. С., Вронська Т. В.* Спецслужба держави без території: люди, події, факти. – Київ, 2003. – С. 48.
- ⁷ *Руккас А.* Польська фінансова підтримка еміграційного уряду Української Народної Республіки // *Історія та історіографія в Європі*. – Київ, 2006. – Вип. 4: Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у XX столітті. – С. 83–104.
- ⁸ *Даниленко В. Й., Добржанський О. В.* Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ; Чернівці, 1996. – 232 с.
- ⁹ *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. – Київ, 2001. – С. 287.
- ¹⁰ *Гудь Б., Голубко В.* Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Львів, 1997. – С. 26.
- ¹¹ *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи. – Київ, 2006. – Т. IV. – С. 546 (Лист С. Петлюри до В. Садовського щодо свого перебування на відпочинку. 3 липня 1922 року).
- ¹² Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5740, k. 100 (Odnowienie przymierza na podstawie politycznej i jego historia po roku 1926. Osoby tworzące nową formę współpracy ze strony polskiej i ukraińskiej).
- ¹³ *Zięba A.* Smal-Stocki Roman... – S. 181.
- ¹⁴ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5740, k. 100.
- ¹⁵ *Bartoszewicz H.* Misja Romana Knolla w Ankarze 1924–1925 rr. // *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. – T. 36. – S. 122–123.
- ¹⁶ *Schaetzel T.* Racja stanu Polski na Wschodzie // *Niepodległość*. – Londyn; Nowy Jork, 1972. – T. VIII (po wznowieniu). – S. 225.
- ¹⁷ Biblioteka Polska w Paryżu (BPP), Archiwum Władysława Pelca, akc. 4622, sygn. tymcz. 1, k. 1 (Notatka o pracy Władysława Pelca jako Attache Ambasady RP w Paryżu. 1937–1944.).
- ¹⁸ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5692, k. 14.
- ¹⁹ *Руккас А.* Польська фінансова підтримка еміграційного уряду Української Народної Республіки // *Історія та історіографія в Європі*. – Київ, 2006. – Вип. 4: Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у XX столітті. – 92 с.

- ²⁰ SAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5561, k. 8 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie. Referat polityczny, obrazujący genezę sprawy, założenia ideologiczne i formy organizacyjne współdziałania Polsko-Prometeuszowskiego).
- ²¹ З діяльності “Прометея”. (Ліги поневолених Москвою народів) // Шульгин О. Без території... – С. 236.
- ²² Шульгин О. Без території... – С.61.
- ²³ *Dagilis W.* Z problemów kultury ukraińskiej w II Rzeczypospolitej // Akcent. – 1990. – № 1–2. – S. 166.
- ²⁴ Шульгин О. Без території... – С.71.
- ²⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 5218 (Wicedyrektor Departamentu Politycznego do Pana Ambasadora RP w Berlinie), k.278.
- ²⁶ Ibid., k. 280 (Rozmowa profesora Smal-Stockiego z majorem Haus'em)..
- ²⁷ Ibid.
- ²⁸ *Pilsudski J.* Pisma – Mowy – Rozkazy (8 tomów). – T. V.– Warszawa, 1933. – S.67.
- ²⁹ AAN, MSZ, sygn. 5218, k. 284 (Rozmowy prowadzone przez prof. R. Smal-Stockiego w Berlinie 28-VI – 5-VII. 1936 r.).
- ³⁰ Ibid., k. 285.
- ³¹ BPP, Archiwum Władysława Pelca, akc. 4622, sygn. tymcz. 1, k. 5, (Notatka o pracy Władysława Pelca jako Attache Ambasady RP w Paryżu. 1937–1944.).